

**ЕТИЧЕСКИ ОСНОВИ НА СИСТЕМАТА ОТ ИЗТОЧНИЦИ
НА ОБЛИГАЦИЯ В НИКОМАХОВАТА ЕТИКА НА
АРИСТОТЕЛ И НЕЙНОТО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ
РИМСКОПРАВНАТА ДОКТРИНА И РОМАНИСТИЧНАТА
ТРАДИЦИЯ**

Доц. д-р Константин Танев

Днешното учение за облигациите, като формална система от понятия, проследяващо правните връзки между кредитор и длъжник, стъпва на дълга традиция, започнала в края на Римската република. Въпреки това тази относително късна концептуализация на формите на правна обвързаност ни връща към зората на човешките отношения, показвайки необходимостта от корекция в поведението на индивида като иманентна естествена характеристика на вида. Съобразно тази връзка отделните лица се поставят в подчинение един към друг, в зависимост от собственото си осъзнато отношение към общността или към отделните ѝ членове. Ранните форми на такава зависимост са засвидетелствани в Древния Рим още от зората на неговото развитие, а примери в това отношение се откриват още в Закона на дванадесетте таблици и т. н. В този период естествено липсва ясната систематика и многообразието на форми, характерни за развитите системи от права. Независимо съществуващите тогава форми на регулация давали надежден и адекватен отговор на въпросите, поставяни при разрешаването на споровете в дадена общност или между отделните общности.

В края на Републиканския Рим основно около структурата на едикта на градския претор се натрупват широк кръг от процедурни възможности, осигуряващи защита на участниците във все по-интензивния оборот на най-голямата държава в района на Средиземноморието. В този кръг се включват за първи път договорите, основани на простото съгласие между страните, договорите, свързани с добросъвестността като критерий за оценка на поведение и т.н. Това бързо развитие е свързано с Закона на Ебуций, ок. 120 пр. Хр., осигуряващ възможността за спорещите свободно от строгия канон на архаичната процедура, да излагат своите претенции, докато ангажиментът за правната формулировка остава за съдебните магистрати. Структурата на

техните едикти е изградена около механизма на устоновяването им. До времената на император Хадриан, това са актове, свързани с едногодишния мандат на магистратите, съдържащи постоянна част, възприемана от претора от предходната година и нова част, добавяна от новоизбрания колега. Правната доктрина се е занимавала съответно с интерпретацията на тези актове, което ни дава днес възможност да възстановяваме съответното им съдържание.

Въпреки това многообразие днес познатите общи системи, свързани с родовите понятия за облигация и нейните основни разновидности, контракти и деликти, се изграждат в правните доктрини на класическия период и то от средата на II в. насетне. Все пак това не дава основание да приемем, че архаичното и предкласическото право са били лишени от общи концепции. Ясно оформено, например, е разбирането за *fides* – клетва към боговете, задължаваща заклелия се, да даде или направи нещо при нарушение на обстоятелствата във връзка с които е дал своята клетва.¹

Сложната историческа динамика на легисакционните и формуларните процедури от Предкласиката и свързаната с едикта коментарна литература оформя началото на формулирането на общи правни концепции, позволили по-сетне изграждането на модерните структури на облигационното право и обяснява появата на самостоятелната дефиниция на договорите (като актове основани на съгласието) едва в края на Републиката и началото на Принципата при Октавиан (*Pomp. 4 ad Q. Muc. D.46,3,80 pr.; Mod. 2 reg. D.44,7,52pr.*). Субстантивирана употреба на термина съгласие (*consensus*) също се оформя относително късно. Възникнала в средата и края II в., тя постепенно се налага средата на I в. пр. Хр. (*Cic. de re publica 2, 42, 69, Cic. epist. 5, 2 от 62 г. пр. Хр.*) и Варон (*Varro de lingua Latina 8, 9, 2 от 45-43 пр. Хр.*).² Това, на практика, означава, че иначе традиционни икономически и

¹ Л., КОФАНОВ, *Обезателственое право в архаическом Риме (VI – IV вв. до н. э.)*, Москва: Юрист 1994, стр. 63: „Все обязательства покоились на *fides* (Dionys.Hal.2.75), то есть клятве, приносимой богам, согласно которой поклявшийся обязан был что-либо дать или сделать.” F., WIEACKER, *Zum Ursprung der bonae fidei iudicia*, в ZSS, LXXX, 1963, стр. 10 и сл.; L. LOMBARDI, *Dalla Fides alla bona fides*, Milano: Giuffrè 1961.

² С., CASCIONE, *Consensus, problemi di origine, tutela processuale, prospettive sistematiche*, Editoriale scientifica, Napoli 2003, стр. 6 и сл., бел. 20, 21, цитира Th.I.L. IV.390, lin.83, както и MEILLET, ‘*Consensus*’ – ‘*concentus*’ – ‘*consentaneus*’, в *Arctos* 1 (1954) стр. 78, [= *Philologica* II (1957) стр. 171], Цицерон първи е употребил тази дума, за да приложи гръцката *sympatheia-symphonia*. Виж пак С., CASCIONE, *Consensus...*, бел. 24 и 25, стр. 7, бел. 28.

правни структури са намерили първоначално нова процесуална и в последствие нова доктринерно-теоретична или систематична обосновка.

Развитието на правната доктрина през периода на Класиката и особено след управлението на император Хадриан (117-138 г.) представя нова тенденция на изграждане на система от родово-видови връзки между познатите правни модели, довели до оформянето им в систематични институти, насочени към изясняване на тяхно съдържание в подходящи за преподаване форми, както посочват учебната литература, т. н. Институции.

Така например, Гай в своите Институции (*Gai.3,88* и *Gai.3,89*) определя вече облигацията като родово понятие към което спадат неговите разновидности, контракти и деликти.³ Този систематичен подход от видовите понятие към общия род и обратно, диайретичен, от рода към видовете му проявления е насочен към изграждадено на систематични нормативни единици, т. н. институции, които на свой ред възхождат към повисоко йерархични структури. Тази всеобхватна теоретична система е използвана именно с дидактична цел, следвайки познатите от реторичното обучение постановки на Платоновата и Аристотеловата традиция, превърнали се в основата на римската учебна система. Основната ѝ функция обаче остава концентрирана в общо описателен модел, без пряко влияние в приложната правна литература от периода.

Моделът на Аристотеловата етика се вижда от фрагмента на Аристотел *Arist. EN 1131a 1*.

ἐν δὲ τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασι διορθωτικόν. τούτων δὲ μέρη δύο τῶν γὰρ συναλλαγμάτων τα μὲν ἐκούσια ἐστὶ τὰ δ' ἀκούσια, ἐκούσια μὲν τὰ τοιάδε οἷον προᾶσις ὠνὴ δανεισμὸς ἐγγύη χρῆσις παρακαθήκη μίσθωσις ἐκούσια δὲ λέγεται, ὅτι ἡ ἀρχὴ τῶν συναλλαγμάτων τούτων ἐκούσιος, τῶν δ' ἀκούσιων τὰ μὲν λαθραῖα, οἷον κλοπὴ μοιχεῖα φαρμακεία

³ *Gai.3,88: Nunc transeamus ad obligationes, quarum summa divisio in duas species diducitur: omnis enim obligatio vel ex contractu nascitur vel ex delicto.* „Сега примаваме към облигациите, чието общо деление се свежда до два вида: всички облигации се пораждат или от контракт или от деликт.“

Gai.3,89: Et prius videamus de his, quae ex contractu nascuntur. Harum autem quattuor genera sunt: aut enim re contrahitur obligatio aut verbis aut litteris aut consensu. „И първо ще разгледаме тези, които се пораждат от контракт. Те са четири рода: защото се контрактира задължението или чрез вещь, или чрез словесна формула, или чрез литерален акт, или чрез съгласие.“

προαγογεία δουλαπατία δολοφονία ψευδομαρτυρία, τὰ δὲ βίαια, οἷον αἰκία δεσμός θάνατος ἀρπαγὰ πῆρωσις κακῆγορία προπηλακισμός.⁴

Този текст представлява диалектически анализ на етическите източници на задължения, основан на съществуващата практика на търговския оборот, отразяваща виждането на Аристотел за корективното правосъдие (*συναλλάγμασι διορθωτικόν*), функция на математическия баланс като критерий за човешко поведение. Аристотеловото виждане за математическия баланс като всеобхватен систематизационен критерий, на свой ред надхвърля Платоновото мнение за задължителното деление на родовите понятия само на две разновидности.

В систематичните модели на Гай се вижда често тройно или четворно деление, което посочва широтата на изследваната от юристите емпирика, вече зафиксирана в коментарната литература и относителната ограниченост на изграждания формален модел. В съчинението на Гай не се вижда генетичното възглед на Аристотел за правосъдието като израз на справедливостта и аритметичния баланс, а въздигането на съгласието на страните като родов признак, откойто произтичат правните връзки – облигации. Това на практика ни връща към традиционните римски подходи към анализа, основани на липсата или наличието на изискване на определена форма за валидност на обвързващия акт и „откритието“ на консенсуса като елемент на доброволните обвързвания и съответно като критерий, отразяващ границата с другия вид обвързаности, произтичащи от действия, увреждащи друго лице. Това показва критично възприемане на метода, а не буквално възпроизвеждане на системата.

⁴ „Едната от тях се отнася до *συναλλάγμασι διορθωτικόν* (корективни сделки), те пък се делят на два раздела на синалагма *ἀκούσια* (против нечия воля) и *ἐκούσια* (доброволни), екусия са от вида на продажбата, на покупката, на заемането, на залога, на заема за послужване, на влога, наречени са екусия, защото основаниято всичките тези е доброволността, а на тези извършени против нечия воля са и измамността, сред тях са кражбата, прелюбодеянието, отровителството, сводничеството, укривателството на роби от техните господари, измамата, лъжесвидетелството, и насилничеството, към което спадат увреждането на личността, отвличането, убийството, грабежът, осакатяването, злословието, оскърбителството.“ Виж за изданието ed. J., BYWATER, *Aristotle's Ethica Nicomachea*. Oxford, Clarendon Press. 1894, както и <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?lookup=Aristot.+Nic.+Eth.+1131a+1> Аристотел (384-322 пр. Хр)

Самото въздигане на принципа за съгласието като родов белег не е достатъчен критерий в класифицирането на облигациите. По-късно дидактично произведение на Гай разкрива наличието и на други систематични единици, различни от общия принцип за съгласието или виновното увреждане като класификационни белези, както се вижда в „Юриспруденция на ежедневието или златни правила,” D. 1,44,7pr.

Obligaciones nascuntur aut ex contractu aut ex maleficio aut proprio quodam iure ex variis causarum figuris.⁵

Този текст сам по себе си напомня Аристотеловия поетически механизъм на взаимодействие на емпиричната действителност, която според него е първична, с формалния модел за нейното обяснение. При тази операция „биващото” се разделя на природните предмети (*ta phýsei*) и артефактите (*τὰ δὲ ἄλλας αἰτίας*)⁶, които са продукт на изкуствеността на занаятчията. Съответствието с латинското *quodam iure ex variis causarum figuris*, едва ли разкрива просто един *topos*, а показва аналитичния подход на Гай при изграждането на правната конструкция. Той не се концентрира само върху възпроизвеждането на етичния модел, а изследва емпириката на правните връзки, „биващото” като естествено състояние при хората, доказвайки несъвършенството на формалната логика и съответното правно моделиране като търси допълнителна класификационна фигура. Сред тези фигури на различни основания той включва отношенията между настойника и неговия подопечен и други подобни. Тази категория ще даде по-късно основание на Компилаторите да разграничат квазиконтрактите и квазиделиктите.

Тези аналогии между правната и етичната литература показват тяхната интегрираност в съзнанието на античния изследовател, но само в контекста на дидактичната литература. На свой ред коментарният жанр и по-конкретно анализът на цивилното право разкрива запазването до относително късен период на по-стар слой при описването на правните структури, характеризиращ се с простото изброяване на видовете правни

⁵ Облигациите възникват или от договор, или от неправомерно действие или от собствено някакво право от фигури на различни основания.

⁶ К. ГЛОЙС, *Разбирането на природата*, Т.1: *История на научното мислене*, 134-135, превод от немски Д. Лазарова, ЛИК, София 2004, К. Gloz, *Das Verständnis der Natur, 1. die Geschichte des wissenschaftlichen Denken*, Becks, München 1995, бел. 84: ARISTOTELES, *Physik*, II, 1, 192b 8-15.

връзки. В описанието на начините на разтрогването им от Квинт Муций Сцевола, според свидетелството на Помпоний (*Pomp. 4 ad Q. Muc. D.46,3,80 pr.*), се посочват четири начина, съответни на сключването: чрез *предаване на вещи*, чрез *вербални формули*, чрез *комбинацията между двете* и чрез *консенсус* – съответно „*обратен консенсус*.”

Prout quidque contractum est, ita et solvi debet: ut, cum re contraxerimus, re solvi debet: veluti cum mutuuum dedimus, ut retro pecuniae tantundem solvi debeat. et cum verbis aliquid contraximus, vel re vel verbis obligatio solvi debet, verbis, veluti cum acceptum promissori fit, re, veluti cum solvit quod promisit. Aequae cum emptio vel venditio vel locatio contracta est, quoniam consensu nudo contrahi potest, etiam [dis]<con>sensu contrario dissolvi potest.⁷

Това изброяване може да се открие във вече цитирания фрагмент от Гай (*supra* бел. 3: *Gai.3,89*), който просто е включил вече позната цивилноправна структура в своята дидактична система. В друг значително по-късен текст може да се открие и същото изброяване, този път в дефиницията на Модестин, *Regulae* (Правила)⁸.

D.44,7,52pr. Mod. 2 reg. Obligamur aut re aut verbis aut simul utroque aut consensu aut lege aut iure honorario aut necessitate aut ex peccato.⁹

Този анализ разкрива съхранението на старата структура на цивилното право, не защото авторът не признава или не познава развитата дидактична система, а защото действащите права на практика са си запазили старата структура, без да са възприели новия систематичен подход. Целта на Модестин е да посочи, къде сред множеството извори биха се открили съответните източници на правни връзки, за да може да се приложи и регулацията им.

⁷ Съответно на начина сключване, така и трябва да се изпълни: както, ако сключваме с вещь, с вещь следва да се изпълни: например давайки заем, следва да се върнат потребими вещи от същото количество. И когато сключваме нещо с думи, или с вещи или с думи следва да се изпълни, с думи, например когато длъжникът по стипулацията поема задължението, с вещь, когато изпълнява това, което е обещал. По същия начин покупката или продажбата или отдаването под наем се сключват, понеже могат да се сключва с чисто съгласие, така и с обратно съгласие може да се разваля.

⁸ Съчинение, което е посветено на обобщено излагане на правните норми в различни области.

⁹ Обвързваме се или чрез вещь, или чрез думи, или и чрез двете заедно, или чрез съгласие, или по силата на закона, или по силата на хонорарното право, или поради необходимостта, или и от неправомерно действие.

Така може да се заключи, че систематизацията остава в по-голяма степен дидактичен метод за обяснение, а не механизъм за правоприлагане, за разлика от далеч по-спекулативните методи на систематичното тълкуване от нашата съвременност.